

UOT-811.11-112

Səhifə: 29-35

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2023.1.29>

Günay Babayeva

Bakı Slavyan Universiteti,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-poçt: gunasha79@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1435-569X>

SEMİOTİKA - DİLÇİLİK İSTİQAMƏTİ KİMİ

Açar sözlər: : dilçilik, paradigma, koqnitiv, semiotika, dil, pragmatika, sintaksis

Key words: linguistics, paradigm, cognition, semiotics, language, pragmatics, syntax

Ключевые слова: лингвистика, парадигма, познание, семиотика, язык, прагматика, синтаксис

Ünsiyyət kontekstində dil mənə daşıyıcısıdır. Mənə isə, ünsiyyətin açarı və ünsiyyət prosesinin mərkəz nöqtəsidir. Dili ünsiyyət vasitəsinə çevirən ən mühüm amil sözlərin birləşməsindən yaranan əlaqədir. Ünsiyyət, ən əsas və sadə formada, bir şəxs ictimai razılaşdırılmış linqvistik işarədən (söz, davranış, obyekt və s.) istifadə edərək başqa bir şəxsə müəyyən mənalar toplusu yaratmaq qərarına gəldikdə baş verir. Semiotikanı fərdlər və ya icmalar arasında əlaqəni təmin edən müxtəlif işarə sistemlərinin istehsalı, işləməsi və qavrayış formaları haqqında ümumi elm kimi də müəyyən etmək olar. İşarələri araşdıran bir elm olaraq semiotika insanların işarələri necə yaratdıqlarını, işarələrlə sistemlər qurduqlarını və onlar vasitəsilə ünsiyyət formalaşdırdığını araşdırır. Semiotikanın əsas predmeti olan “işarəni” dərk etmədən semiotikanın məlum semantik sərhədlərinə yaxınlaşmaq mümkün deyil. Bu məsələnin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi hazırda dilçilikdə aktualıq kəsb edir.

Semiotika cəmiyyət tərəfindən müəyyənləşdiyi üçün, onda sərbəstlik və müxtəliflik vardır (məsələn, “sensible” sözü fransız dilində “hiss” sözünə işarə edirsə, ingilis dilində “məntiqli” deməkdir). Onlar bir-birinə nisbətdə sistem halına gəlirlər. Çünki özlüyündə heç bir şey ifadə etməyən diskurs, başqalarından fərqləndiyi təqdirdə mənə qazanır. Buna görə də, semiotika həmişə tədqiqatçının ideoloji proqnozlarına əsaslanan bir üsuldur.

Mənanı tanımaq və mənanın əmələ gəlməsini üzə çıxarmaq məqsədi daşıyan semiologiya mənanın nə olduğu ilə deyil, necə yaradıldığı ilə məşğul olur. Dili mənadan kənarlaşdırmaqla qiymətləndirmək və ya təhlil etmək mümkün olmadığından semiotika mütləq mənə və semantikanı ehtiva edir. Musiqidə, bədən dilində, əşyalarda və mərasimlərdə görünən bu maddələrin mürəkkəbliyi yeni bir dil kimi təsvir olunmur. Lakin, onlar, işarə sistemlərini meydana gətirir. Dilçilik və semiotikanın üstünlük təşkil etməsi ilə dil və mətnin tənqidi ən sağlam üsul kimi qəbul edilir. Beləliklə, tənqidin mətnə və diskursa yönəlməli olduğu təsdiqlənir. Semiotikanın ən maraqlı və faydalı cəhəti ondan ibarətdir ki, o, tənqidçini “dil”ə dəvət edir və məndəki strukturu görür. Bunu təklif etdiyi metod və əsas konsepsiyalarla görməyi təmin edir. Hər bir mətnin özünəməxsus quruluş üslubu var. Bu səbəbdən semiotika hər bir mətnə fərqli yanaşır. Mətn istehsal prosesinin orijinallığı təhlil prosesinin və təhlil modelinin orijinal və yeni olmasına, inkişafına səbəb olur. Semiotik təhlil çox həssas və metodik səy tələb edir. Mənanın təşkili və artikulyasiyası, yəni “məzmun forması” semiotik təhlilin predmetidir.

Semiotika təkcə linqvistik işarələri yox, təmsil edən və mənalı bütövlük təşkil edən hər şeyi araşdırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, semiotika hər sahəyə, hər bir fənnə tətbiq olunur. Lakin bu elmdən (və ya metoddan) daha çox ədəbi təhlildə istifadə olunur. Birincisi, semiotika tarixinin özündə dilçilər “dilini semiotikasına” müraciət etdilər. Məsələn, fransız Emil Benveniste və rus-amerikalı dilçi Roman Yakobson belə tədqiqatlar aparıblar.

Semiotikanı bütün işarə sistemlərində semantik qatların strukturunu açmağa çalışan semantika kimi də izah etmək olar. Mənalı bütövü təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyan semiologiya hipotetik deduktiv metodu qəbul edərək işarələmə nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir. Semiotika mənalı bir bütövdür, məsələn, ədəbi və ya elmi söhbət, obraz, teatr tamaşası, musiqi əsəri və s. hansı semantik qatlardan ibarət olursa olsun, onu metadil vasitəsilə sistemləşdirərək təqdim etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Aydın ki, o, mənaları deyil, mənanın ifadəsini araşdırır, mənə istehsal proseslərini açmağa çalışır. Buna görə də, o, məzmun forması üçün immanent və struktur işarələmə nəzəriyyəsidir. Nəzəri cəhətdən dildə mənə ilə bağlı hər şey semantika sahəsinə düşür. Bu mənalar morfolojiya, sintaksis və ya leksikologiyanın yaratdığı mənalar ola bilər. Semantik tədqiqatlar həmişə sözlərin mənası üzərində dayanıb. Semiotika və semantika bir-birini zənginləşdirərək ümumi sahə və maraqlarından istifadə edir.

Semiotikada ilk növbədə ümumi semiotika ilə məşğul olmaq nəzərdə tutulur. Ümumi semiotika nəzəri əsasları və fənlərarası metodu inkişaf etdirməyə çalışır. Nəzəri semiotika işarələri sistemləşdirərək nəzəriyyə və modellərə çevirir. Tətbiqi semiotika semiotik tədqiqatları praktikada tətbiq edir (elm, cəmiyyət, təhsil, ticarət, ədəbiyyat və s.), problemlərə cavab tapmağa çalışır və lazım gəldikdə yeni göstərici sətirləri təklif edir. Təsviri semiotika isə, müxtəlif işarə hadisələrini araşdırır və təsvir edir (müqayisəli semiotika).

Ədəbi semiotika işarə və ünsiyyət nəzəriyyəsini ədəbi əsərlərə, yəni “mətnlərə” tətbiq etməyə və “povestnin qrammatikasını” yaratmağa çalışır. Bunun üçün mətn təhlili, povest təhlili, struktur təhlili və diskurs təhlili kimi üsullardan istifadə edir. Mətn təhlilində sözügedən mətnin formalaşdırdığı dil oxucuya mənə çatdıran simvol və işarə sistemi kimi qəbul edilir. Ona görə də mətndəki mənə kainatına daxil olmağa, onun funksiyalarını açmağa çalışılır.

Struktur təhlildə “mətn” işarə sisteminin və ya işarələmə sisteminin diskursiv reallaşması kimi müəyyən edilir və dilçilikdəki metodlara oxşar üsullarla təsvir edilir. Diskurs təhlili isə mətndəki tələffüz aktları, tələffüz əməliyyatları və nitqdəki “tapşırıqların” mətn daxilində canlandırılması kimi məsələlərlə məşğul olur. Ədəbi semiotika 1960-1980-ci illər arasında, xüsusən də Paris məktəbinin hazırladığı məntiqi-riyazi semiotikanın yaranması ilə önə çıxdı. Bu dövrdə tətbiq sahəsi kimi daha çox ədəbiyyat seçilmiş və xalq ədəbiyyatı nümunələri olan qeyri-adi nağıllar tədqiq edilmişdir. Bu təhlillərdə ədəbi mətnlər üzərində aparılan araşdırmalarda bir tərəfdən nəzəri təhlil modeli yaradılarkən, digər tərəfdən ədəbiyyatın nə olduğu, hansı mətnlərin “bədi mətnlər” adlandırıldığı, bədi mətnlər adlanan mətnləri nəyin fərqləndirdiyi öyrənilir.

Semiotika bir elm sahəsi kimi əvvəlcə dil nəzəriyyələri çərçivəsində inkişaf etmişdir. Lakin, o, dilçiliyin bir sahəsi kimi meydana çıxanaq, fəlsəfədə bir anlayış kimi antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər geniş diskurs mövzusu olmuşdur. Buna görə də, dilçilikdə semiotikanın dərin fəlsəfi bazası formalaşmışdır.

Dilçilikdə semiotikanın klassikləri Ferdinand de Sössür və Çarlz Sanders Pirs (Peirce) hesab olunurlar. Bu sahədə müxtəlif yanaşmalar, onların əsərlərindəki ideyaların inkişaf etdirilməsi ilə meydana çıxmışdır. Buna görə də, hər bir yanaşmanın özünəməxsus təhlil metodları, tərifi və anlayışları vardır.

Semiotika fransız və italyan tədqiqatçıları tərəfindən ortaya qoyulub inkişaf etdirildiyi üçün, onu Avropa düşüncə hərəkəti kimi xarakterizə etmək olar. Ferdinand de Sössür semiotikanı göstərən və göstərilən işarə kimi tərifi etməsi, onun əsasını təşkil edir. O, dili tarixin müəyyən bir nöqtəsində bütöv bir sistem kimi öyrənilməli olan işarələr sistemi kimi görürdü. Hər bir işarə, “işarə edən” (səs təsviri və ya qrafik ekvivalent) və “işarələnmiş” (anlayış və ya mənə) elementlərdən ibarətdir. Çoxlu və müxtəlif işarələrin birləşməsindən ibarət olan yeni mənə “ifrat əlamət” adlanır.

Ferdinand de Sössür semiotikanı sikkənin iki üzünü kimi bir-birindən asılı olan iki elementə bölmür. Göstərilən mənə daşıyıcısıdır (söz, cümlə), göstərilən mənənin özüdür (yaxud mənə vahiddir). Semiotikanın ilkin mənası (denotasiya və konnotasiya) və ikinci dərəcəli mənə yükləri vardır (məsələn, fransızca “qızılgül” sözünün ilk mənası çiçəkdir, lakin, onun çoxsaylı mənaları var: rəng, ehtiras, tikan və s.). Denotasiya ilə konnotasiya arasında aydın fərq yoxdur. Hətta bəzən konkret reallığa işarə edən ikili fərq olan işarələyənlə işarələnən arasındakı fərqi qəbul etmək belə çətin [10, 71-72].

İşarənin tam olaraq nəyi təmsil etdiyi ilk filosoflardan bəri müzakirə edilmişdir. Sössürə görə, işarə onu konkret şəkildə təmsil etməyə xidmət edən anlayış və formadan ibarətdir və bunu əqli əməliyyat kimi qəbul edir və dilçiliyin predmetindən kənarlaşdırır. Onun üçün önəmli olan anlayışın necə formalaşması və nəyi ifadə etməsi deyil, formalaşandan sonrakı vəziyyətidir. Dilin əsas funksiyası müəyyən bir dil birliyinin üzvləri arasında məlumat mübadiləsini təmin etməkdir. İki və ya daha çox insan arasında ünsiyyət həmişə yazılı və ya şifahi linqvistik sistemin istifadəsini tələb etmir. İnsanlar qeyri-dil vasitələri ilə də ünsiyyət qururlar. Yəni, Ferdinand de Sössür linqvistik işarəni və onu təşkil edən sistemi nümunə kimi seçərkən, dildən başqa işarələrin varlığını qəbul edir və onları araşdırmaq üçün semiologiya adlı yeni bir elm sahəsinin yaradılacağını deyir.

Çarlz Sanders Pirs ilk dəfə işarələrin ümumi nəzəriyyəsini yaratmağa çalışmışdır. O, pragmatizmin banisi olmaqla yanaşı, fəlsəfi və riyazi məntiqə mühüm töhfələr verən semiotikanın intellektual əsaslarını yaradanlardan birincisidir. Onun fikrincə, işarələr məntiqi formaların ifadəsi olan düşüncə alətləri olduğuna görə məntiqlə bağlıdır. İşarələr məntiqi formaların artikulyasiyası olan düşüncə vasitəsidir. O, işarəni üç elementdən ibarət (təmsilçi, obyekt və tərcüməçi) bir bütöv hesab edirdi. Bu üçlü münasibətdə təmsilçi tərcüməçiyə təqdim edilən işarə və simvoldur. Tərcüməçi isə, onu obyektə əlaqələndirir. Simvollarda forma və məzmun arasındakı əlaqə kompromisdən asılıdır. Simvol, işarə edənlə işarələnin ixtiyari və institusional əlaqədə olduğu işarədir.

Pirs, biliyə ağıl və məntiqlə deyil, işarələrlə çatmağa çalışır və iddia edir ki, bizdən kənarında real bir dünya var. Biz onu, zehnimizdə işarələrə çevirərək təcəssüm etdirə bilirik. İşarələr vasitəsilə əldə edilən biliklər funksiyasına və tətbiqinə görə dəyər qazanır. Pirs “pragmatik” anlayışı ilə işarənin tətbiqini və onun istifadə dəyərini ifadə edir. Bu baxımdan, o, işarəyə üç mərhələli vahid kimi yanaşır. İşarə hər şeydən əvvəl hisslərimizlə qavradığımız konkret forma kimi diqqət çəkir. Bu konkret forma ilə onun təmsil etdiyi şey arasındakı əlaqə ikinci mərhələni təşkil edir. İkinci mərhələni qiymətləndirmək üçün, təfsir adlı üçüncü prosesə ehtiyac var. Təfsir prosesi nümayəndədən təmsil olunana qədər baş verir. Təmsil olunan hər bir işarə, daha əvvəl şərh edilmiş başqa bir işarəyə əsaslanır. İnsanlar da bu şəkildə semioz prosesindəirlər. Bu anlayışa görə, biz xarici aləmdəki cisimləri keçmişdən bu günə qədər uzanan bir işarələmə prosesində qavrayırıq. Biz biliyi təfəkkürlə deyil, idrakımızda əks olunan əlamətlərlə əldə edirik. İşarənin mənası, onun istifadə dəyəri ilə ölçülür. Beləliklə, o, işarəni sosial hadisə kimi dəyərləndirərək, daha dinamik və dəyişkən işarə anlayışını müdafiə edir [9, 123-125].

Sössür və Pirs tərəfindən təməli qoyulan semiotika elmi, 1960-cı illərdən sonra müstəqil bir elmi sahəyə çevrildi. Claude Lévi-Strauss, Julia Kristeva, Roland Barthes, Christian Metz, Algirdas J. Greimas və Jean Baudrillard kimi tədqiqatçılar, Kopenhagen məktəbi (Louis Hjelmslev, Viggo Brøndal, Roman Jakobson), Praqa dilçilik məktəbi Sössür nəzəriyyəsinin əsasında Avropa ənənəsini izləmiş, Charles K. Ogden, Umberto Eco, Charles W. Morris, Ivor A. Richards və Thomas Sebeok kimi tədqiqatçılar Peirce əsaslanan Amerika ənənəsini mənimsəmişlər.

Kopenhagen məktəbinin ən mühüm nümayəndəsi olan Louis Hjelmslev “qlossematika” adlandırdığı dil nəzəriyyəsi ilə bu sahəyə yeni bir yanaşma gətirmişdir. O, işarə sistemlərini, onların sosial kontekstini nəzərə almadan tədqiq edən formalist yanaşma ortaya qoydu. Ona görə, dil, özündən kənar olanlarla təmas vasitəsi kimi yox, təkbaşına tədqiq və təhlil edilməli olan fərdlərüstü bir fenomendir. Semiotikanın bütün işarə sahələrini əhatə edən predmet dili, qeyri-elmi metadildir. O, işarə sistemlərinə münasibətdə müəyyən etdiyi bu iki səviyyəni öz aralarında bölür: ifadənin mahiyyəti/ifadə forması və məzmunun mahiyyəti/məzmun forması. Hjelmslevin fikrincə, ifadə danışq, yazı kimi müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Həm ifadə forması (söz), həm də ifadə substansiyası (söz materialı) var. Məzmun tərəfində həm “forma”, həm də “maddə” var. Məzmun ümumiyyətlə bir mənanın ifadə olunduğu forma kimi müəyyən edilə bilər. Eyni məna müxtəlif kontekstlərdə ifadə oluna bildiyi üçün o, “məzmun” terminini “məna”dan üstün tutur [4, 23-24].

Saussure sxemini təkmilləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyan başqa bir dilçi E. Buyssensdir. O, kommunikativ işarə sistemlərini qiymətləndirmək üçün, bəzi anlayışları və fərqləri müəyyən edir. Ona görə, semiotika, sosial həyatda yalnız iradi təzahürləri öyrənir [7, 76-77].

Moskva-Tartu məktəbinin banisi Yuri Lotman mədəniyyətin bütöv semiotik nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək məqsədi ilə “mədəni semiotika”nın əsasını qoydu. O, struktur metodu mənimsəyərək incəsənət, ədəbiyyat, kino, bir sözlə sosial mədəniyyət sistemləri haqqında semiotik anlayışı inkişaf etdirdi. Onun fikrincə, bəşər tarixində iki müstəqil, lakin bərabər mədəni göstərici var: söz və rəsm (naxış). Birinci mədəni göstəricilərdən dilçilik, ikincidən isə, obrazlı sənətlər yaranmışdır. Onlar, bəzən sintez halında iştirak edirlər. Məsələn, şeir mətni dil işarəsi olmaqla yanaşı, məcazi işarə kimi də qəbul oluna bilər; Digər tərəfdən, naxış obrazlı olmaqla yanaşı nəyisə də ifadə edə bilər. SSRİ-də C.Lotmanın rəhbərliyi ilə kibernetika, simvolik məntiq, poeziya, mif kimi mənalı bütövlər üzərində tədqiqatlar aparılırdı [6, 125-126].

1960-1970-ci illərin kütləvi kommunikasiyasında semiotika bütün media vasitələrinə (kino, televiziya, cizgi filmləri və s.) və bütün işarə sistemlərinə (paltar və ya yemək kimi istehlak məhsullarının təsvirləri) əsaslanan linqvistik modelə əsaslanırdı. Burada da işarə edən, işarələnən, məna ifadə edən arasında fərq var.

Fransız tədqiqatçısı Roland Bartın daha çox inkişaf etdirdiyi orijinal yanaşma ilə populyar mədəniyyətin təhlili üzərində işləyirdi. Onun tərəfindən hazırlanmış struktur analiz metodu, mənası olan müxtəlif faktları ehtiva edir. O, bütün bunları işarə anlayışı vasitəsilə semiotikaya bağlayır və əsas diqqəti işarələrlə ikinci dərəcəli işarələr və ya konnotasiya işarələri arasındakı əlaqələrə yönəldir. Bart mifləri çox geniş mədəni mənalara daşıyan əlamətlər və hökmran sinfin ideoloji məqsədlərinə xidmət edən mürəkkəb və yaxşı formalaşmış ünsiyyət sistemləri kimi müəyyən edir. O, mifologiyalarda bir araya gətirilən yazıları reklam, əyləncə və ya siyasi fantastikaların müxtəlif ölçülərini təfərrüatlandırır və miflərlə müqayisədə media diskurslarının mövqelərini təsvir edən mətnlə yekunlaşdığını qeyd edir. Miflərin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar haqqında danışdıqları şeyləri aqulasızdır. Bart deyir ki, “miflər heç nəyi gizlətmir: onların funksiyası formanı dəyişdirməkdir, onu ləğv etmək deyil. Formaya görə, anlayışın heç bir sirri yoxdur: mifi izah etmək üçün şüuraltına ehtiyac yoxdur.” [1, 44].

Roland Barthes ilk dəfə vizual reklamı araşdırır. Bu şəkildə İtaliya bayrağının rəngləri ilə əhatə olunmuş meyvə-tərəvəz və panzani qutusu var. Bu, ortalıq və orijinallığı birlikdə göstərən mətn kimi təhlil oluna bilər. Təzə məhsullar bazardan alınır. Bartın “İtaliya” adlandırdığı bayrağın rəngləri məhsulun mənşəyinə və italyanların qonaqpərvərliyinə işarə edir. Alıcılar tərəfindən bəyənildən bu konnotasiyaların reallıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Satılan məhsul geniş yayılmış sənaye məhsuludur və Fransa mənşəlidir! [1, 49].

A.J. Qreimas hər cür işarələmə sisteminin tədqiqatını əhatə edən ümumi semantik metod yaratmışdır. Bu üsul semiotikanın bir elm kimi azadlığını elan etdi. O, həm insanın yaratdığı mənalı strukturların, həm də insandan insana, cəmiyyətdən cəmiyyətə dəyişən səthi strukturların dəyişməz ümumbəşəri xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışdı və beləliklə, o, birbaşa məna problemlərinə toxunan nəzəriyyə yaratdı. O, mənanı işarələmə prosesi kimi araşdırır. Onun intellektual trayektoriyası, diskursun hər tərəfini təhlil etmək və formalaşdırmaq səyi nəticəsində ortaya çıxır. Diskursa ictimai və humanitar elmlərin diskursları, eləcə də povest diskursu daxildir. Qreimas nitqdə istehsalın necə məna kəsb etdiyi ilə maraqlanır. Diskurs, həm də danışanın qəbul etdiyi dili icra olunan dil kimi müəyyən edir [5, 23-24].

Antropologiya semiotikanın tez-tez qarşılıqlı əlaqədə olduğu başqa bir elmdir. Marsel Mauss, V. Propp, G. Dumézil, Levi-Strauss kimi tədqiqatçılar Ferdinand de Sössürün fikirlərinə əsaslanaraq, öz sahələrinə aid tədqiqatlarda semiotik təhlili tətbiq etmişlər. Fransız antropoloqu Klod Levi-Stros Ferdinand de Sössürün dilçiliyə yeni yanaşmasını antropologiyaya tətbiq edərək, fransız strukturalizminin aparıcı simalarından biri oldu. Lévi-Strauss, mədəniyyətin dil kimi bir semantik kod kimi qəbul edilə biləcəyini müdafiə etdi. Lévi-Strauss qohumluq münasibətlərinin və miflərin əsas strukturunu araşdırarkən ortaya qoyduğu struktur analiz üsulu və oxu tərzini onun nəzəri keyfiyyətindən danışdı. Mədəni həyatın təkə funksionalizm versiyası ilə izah edilə bilməyəcəyi prinsipi onun ilk mühakiməsidir. Onun fikrincə, mədəni həyatı nəzərdən keçirilən hadisənin özünəməxsus təbiəti ilə izah etmək olmaz. Bununla belə, özünü izah etməli olduğu ehtimal edilən faktlarla empirik olaraq müəyyən edilə bilməz [5, 27].

L. Plaisir işarə sistemi əvəzinə oxucunu araşdırmanın mərkəzinə qoyaraq ədəbi həzz nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. O, idealist ədəbi ideologiyayı şiddətlə tənqid edərək (Fuko ilə eyni vaxtda) müəllif və əsər mifini məhv edirdi. Hətta, bu tənqidin özü də təmiz mətni, əsərlərin vahidliyini və daim sinifdə təlim keçməli olan yazıçıların mövcudluğunu nəzərə alsaq, bir mədəniyyətin digərindən birmənalı üstünlüyünün əsasını qoyur. Lakin, zaman keçdikcə o, kütləvi informasiya vasitələrinin rəylərindən və semiotik fərziyyələrdən uzaqlaşdı və bəyənmədiyini etiraf etdi. Kino və ya cizgi filmlərinin bu zəif zövqü əlverişsiz vəziyyətlə nəticələndi. Çünki bu, ona ədəbiyyatla bağlı neqativ təlimini (müəyyən zamanda zəruri olan) mədəniyyətin yeni formaları haqqında müsbət təlimlə tamamlamağa imkan vermirdi. Hərəkətin inkişafında Umberto Ekonun buqələmun obrazını tənqidi yanaşma ilə qəbul etmək lazımdır ki, bu da semiotikadan və ədəbi təhlildən çox asılıdır. Lakin, o, paradigma dəyişikliklərini çox tez hiss edərək kütləvi mədəniyyətin bəzi formalarını yüksək qiymətləndirmişdir [8, 124].

U. Eko hesab edirdi ki, məna istehsalı semiotikanın məntiqə, sənət tarixinə və ya ritorikaya açılmasından keçir. Bu, şərh edilə bilən hərəkətlərin mürəkkəbliyini nəzərə almaq üçün, çox sərt hesab edilən işarə anlayışının parçalanmasına gətirib çıxarır. Simvolik işarə tamamilə səbəbsiz deyil və həmişə mədəni şəkildə kodlaşdırılmışdır. Ekonun fikrincə, mümkün çıxış yollarından biri odur ki, işarə strukturu mövcud olduğu müddətcə fiziki keyfiyyətlər deyilən şeylər əslində qavrayış strukturuna daxil olur. Qavrayış kodlaşdırıldığı üçün, onu təkrar etmək və ya başqa göstəricilərə çevirmək olar. İkonik işarələr öz obyektləri ilə eyni fiziki xüsusiyyətlərə malik deyillər, lakin çox güman ki, eyni qavrayış strukturuna və ya eyni münasibətlər sisteminə əsaslanırlar. İkonik əsasında göstəricinin təhlili çətindir, çünki simvolik göstərici problemlə kodu gətirir. Bu halda o, özünün daha etibarlı nəzəri kontekstini təklif edir [3, 154-155].

Çarlz V. Morris bütün işarələrin ümumi nəzəriyyəsini qurmağa çalışır. O, tərtib etdiyi bu ümumi nəzəriyyədə üç komponenti müəyyən edir:

- işarə ilə işarələnen şey arasındakı münasibətləri öyrənən semantika;
- danışan subyektlə işarələr arasındakı münasibətləri öyrənən praqmatika;
- işarələr arasındakı əlaqələri araşdıran sintaksis [11, 44-45].

Poststrukturalistlərdən olan M.Fuko və xüsusilə, Derrida özlərindən əvvəlki strukturçuları tənqid edirlər. Onların məqsədi, Qərb təfəkküründə bütünləri sındırmaqdır. Derrida dil, deyim, və işarəyə şübhə ilə baxır və onun dekonstruksiya adlandırdığı şey işarənin özüdür. O, parçaladığı əlamətləri yenidən birləşdirmir. Çünki Derrida üçün, mütləq həqiqət yoxdur [2, 34-35].

Bu gün, semiotika, öz nəzəriyyə və üsullarını nəzərdən keçirmək və müzakirə etmək mərhələsinə keçmişdir. Nəzəriyyələrin bütövlükdə vahid olmaması və çoxlu müxtəlif məktəblərin meydana çıxması fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Bu arada bəzi yanaşmaların hələ də struktur dilçiliyin təsiri altında olduğu və başqa bir işarə sistemindən bəhs etmək üçün, insan dilinin yeganə işarə sistemi olduğunu qəbul etməyə davam etdiyi görülür. Lakin məlum oldu ki, müxtəlif işarə nəzəriyyələri, xüsusən də Peirce və Sössür nəzəriyyələri öyrənilən müxtəlif sistemlər arasında birliyi təmin etmək üçün kifayət deyil. Bəziləri sistemlər üzərində işləyərkən və bu sistemləri təşkil edən elementlər arasındakı əlaqələri araşdırarkən, elementlərin özlərini araşdırmağı dayandırdılar. Semiotika, bu gün, nə əlamətlərdən qaça bilir, nə də onun hələ tam bir işarə nəzəriyyəsi vardır. Semiotika nisbətən yeni bir elmdir və hələ də özünü formalaşdırmaq mərhələsindədir.

Hadisələrin keyfiyyətə təhlili metodunun inkişafında və xüsusən mətnlərdə yazılmış həyat təcrübəsinin öyrənilməsinə gəldikdə müxtəlif nəzəriyyələrin imkanlarını göstərdik. Peirce fenomenologiyası reallığı təşkil edən kateqoriyaların aydınlaşdırılmasına yönəlmişdir. Kateqoriyanı metodun mərkəzinə qoymaq, onun funksiyası və spesifikliyidir. Kateqoriya nəzəriyyəsi və işarələrin təsnifatı keyfiyyətli tədqiqatlarda mətn təhlili üçün faydalı olan formal prosedurun əsasını təşkil edir. Çünki onlar oxucunu orada görməli olduqlarını görməyə təşəbbüs edir və sonra ona onu təşkil etmək üçün vasitələr verir. Analitik, mətn və kontekstual semiotizasiya prosesində kəskin bir müşahidə hissəsinə və universal "məlumatları dinləməyə" sahib olmalıdır. Semiopragmatik metod yeni yaranan məntiqin bir hissəsidir. Bildiyimizə görə, dəyərin qurulması zamanı məlumatları sifariş edə bilən, həmişə bütün əhəmiyyətli elementlərin əlaqələndiricisi olan, lakin, mexanizmləri həmişə aydın olmayan bir neçə üsul var. Rəsmi bir prosedurdan istifadə edərək, semiopragmatik

metod, empirik məlumatları şərh etmək üçün "nəzəriyyələr tətbiq etməkdən" çəkinir, hər halda bütün səviyyələrdə özünü göstərəcək tədqiqatçının yaradıcılığına hörmət edir. Bu perspektivdə fenomenologiya, semiotika, lingvistik pragmatika arasındakı əlaqələri, xüsusən də həyat təcrübələrini anlamaqda hələ bir araşdırma aparılmamışdır. Semantika və pragmatika adlanan dilçilik sahələri, semiotika üçün məhdudiyətlər yaradır və dil problemini daha geniş bir şəkildə əhatə etməklə, mənfi fəaliyyətə gətirib çıxarır. Məna istehsalı və fəaliyyət problemi, şifahi və yazılı dilə insanlararası əlaqə modeli kimi deyil, yalnız insanların qarşılıqlı əlaqə elementi kimi baxan ictimai elmlər tərəfindən həll edilməlidir. Məna müstəvisinə diskurs da daxildir. Amma bunun əksi doğru deyildir. Semiotikadan istifadə edən və şərh edən şəxs başa düşərək onu gücləndirə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Barthes, R. The pleasure of the text. Hill and Wang, [Electronic resource] - New York, 1975, 67 p.
URL: https://www.academia.edu/9693187/Barthes_roland_the_pleasure_of_the_text
2. Derrida, J. Of Grammatology. [Electronic resource] - Baltimore: Johns Hopkins University Press Baltimore and London 1997. – 444 p.
URL: https://monoskop.org/images/8/8e/Derrida_Jacques_Of_Grammatology_1998.pdf
3. Eco, U. Semiotics and the philosophy of language. [Electronic resource] - USA: Indiana University Press, 1986. – 254 p.
URL: https://monoskop.org/images/b/b3/Eco_Umberto_Semiotics_and_the_Philosophy_of_Language_1986.pdf
4. Hjelmslev, L. Resume of a Theory of Language. Madison: University of Wisconsin Press, 1975, 280 p.
5. Greimas, A. J. Maupassant: The Semiotics of Text. [Electronic resource] - trans. Paul Perron. Amsterdam and Philadelphia: J. Benjamins, 1988, 292 p.
URL: <https://benjamins.com/catalog/sc.1>
6. Lotman, M. Y. Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture. [Electronic resource] - I. B. Tauris, New York, 1990, 300 p.
7. *URL: https://monoskop.org/images/5/5e/Lotman_Yuri_M_Universe_of_the_Mind_A_Semiotic_Theory_of_Culture_1990.pdf*
8. Григорьева, В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса: прагмалингвистический и когнитивный аспекты: [Электронный ресурс] / монография / В.С. Григорьева.- Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007, 288 с.
URL: https://www.tstu.ru/book/elib/pdf/2007/k_Grigoreva.pdf
9. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. [Электронный ресурс] / М.: ИТДГК «Гнозис», 2003, 280 с.
URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/makarov-osnovu_teorii_diskursa-8l.pdf
10. Пирс, Ч. С. Рассуждение и логика вещей: Лекции для Кембриджских конференций 1898 года / с «Введением» К. Л. Кетнера и Х. Патнема и «Комментариями к лекциям» Х. Патнема; науч. ред. Д. Г. Лахути и В. К. Финна; пер. с англ. Д. Г. Лахути и др. — М.: РГГУ, 2005, 376 с.
11. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / [Электронный ресурс] / Пер. с франц. яз. под ред. А. А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. — М.: Прогресс, 1977, 696 с. *URL: https://vk.com/doc4605748_439264667*
12. Чернявская, В. Е. Дискурс власти и власть дискурса - [Электронный ресурс] / М.: Флинта: Наука, 2006, 136 с. *URL: academia.edu/36657188/Дискурс_власти_и_власть_дискурса_проблемы_речевого_воздействия*

Гюнай Бабаева

Семиотика как направление языкознания

Резюме

В статье рассматривается семиотика как область языкознания. Невозможно приблизиться к известным смысловым границам семиотики без понимания «знака», который является основным предметом семиотики. Как наука о знаках семиотика исследует, как люди создают знаки, строят системы с помощью знаков и общаются через них. Знак — это любой объект, сущность или событие, которое указывает на что-то вне себя, обычно потому, что может обозначать что-то еще. Постараемся прояснить эти вопросы в статье.

Gunay Babayeva

Semiotics as a direction of linguistics

Summary

The article considers semiotics as a field of linguistics. It is impossible to approach the known semantic boundaries of semiotics without understanding the "sign", which is the main subject of semiotics. As a science of signs, semiotics explores how people create signs, build systems using signs and communicate through them. A sign is any object, entity, or event that indicates something outside of itself, usually because it can signify something else. We will try to clarify these issues in the article.

Günay Babayeva

Semiotika - dilçilik istiqaməti kimi

Xülasə

Məqalədə semiotika bir dilçilik sahəsi kimi araşdırılır. Semiotikanın əsas predmeti olan “işarəni” dərk etmədən semiotikanın məlum semantik sərhədlərinə yaxınlaşmaq mümkün deyil. İşarələri araşdıran bir elm olaraq semiotika insanların işarələri necə yaratdıqlarını, işarələrlə sistemlər qurduqlarını və onlar vasitəsilə ünsiyyət qurduqlarını araşdırır. İşarə, ümumiyyətlə başqa bir şeyi əvəz edə bildiyi üçün özündən kənar bir şeyi göstərən hər hansı bir obyekt, varlıq və ya hadisədir. Biz məqalədə bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışırıq.

Çapa tövsiyə edən: Bakı Slavyan Universiteti

*Rəyçilər: professor N.Məmmədov
dosent Teyyub Quliyev*